

Elçin QALİBOĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: elcin.galiboglu@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.3.87>

TÜRK ETNİK MƏDƏNİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ TANRIÇILIQ PROBLEMİNİN TƏDQIQ TARİXİ VƏ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Açar sözlər: Türk tanrıçılığı, Tanrıçılıq-Zərdüştçülük, tanrılaşdırma, tanrıçılıq – milli dəyərlər, Tanrıçılıq – Allahçılıq.

SUMMARY

RESEARCHING HISTORY AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM OF DEITY IN TURKISH ETHNIC CULTURAL THOUGHT

The mythological system of thought of the Turk has an innate influence on human to an amazing extent. Turk has always seen himself in nature. He or she described this amazingness in different forms. All these aspects created a divine harmony of the worship of God in the world of belief of the ancient Turks. He was very close to the Turkish God: this closeness was absorbed into his soul and blood. Capable of great thought, spirit, idealism, cognitive and artistic creativity, the Turk also created a great tradition of statehood, and kept this tradition alive for thousands of years. In this process, even though the views of God gradually subsided, they did not disappear. lived. Today, in the light of our spiritual memory, we find many traces of Godliness. In our age of theism, folklore studies, literary studies, ethnography, history, politics, art in general, etc. from this point of view, a wider investigation seems inevitable. Because research in this direction can play a serious role in the creative and consistent confirmation of our national existence. On the other hand, the consistent investigation of the scientific problem of Deity can make it possible to come to new scientific conclusions in the philosophical context.

Key words: Turkish deity, Godliness-Zoroastrianism, deification, Godliness - national values, Godliness.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ ТЕНГРИАНСТВО В ТЮРКСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ МЫСЛИ

Мифологическая система тюркского мышления оказывает поразительное воздействие на врожденное человеческое существо. Турок всегда видел себя в природе. Он описывал это чудо по-разному. Все эти аспекты создавали божественную гармонию поклонения Богу в мире верований древних тюрков. Обладая способностью большой мысли, духа, идеализма, научного и художественного творчества, тюрк также создал великую государственную традицию и сохранил эту традицию на тысячи лет. В этом процессе, хотя взгляды теизма постепенно угасли, они не исчезли. Сегодня в свете нашей духовной памяти мы находим много следов благочестия. В наше время теизм Богини изучается в фольклористике, литературоведении, этнографии, истории, политике, искусстве в целом и т. д. С этой точки зрения более широкое исследование

кажется неизбежным. Потому что исследования в этом направлении могут сыграть серьезную роль в творческом и последовательном обосновании нашего национального бытия.

Ключевые слова: Тюркский Бог-Тенгрианство, Тенгрианство-Зороастризм, Тенгрианство-национальные ценности, Тенгрианство-Божество.

Giriş. Dünyanın, həyatın, insanın dərki, dünyadakıların davranışlarının dəyərləndirilməsi minillərdir təhlil olunur, fərqli baxışlar sərgilənir. İnsan kimdir, onun dünyadakı yerini necə xarakterizə etmək olar, insanın yaşamasının məqsədi nədir? Bu suallar çağımızda da mübahisəli qarşılanır, çox zaman bir məxrəcə gəlmək çətin olur. İnsanlığın aşkarlanmağa başladığı – insanın özünü anlamağa başladığı dövrlərdə dünya – təbiət – insan məsələsinin dərki idraki baxımdan qaranlıq idi. Dünyanı dərkin özlündə xalqın özünəməxsus təsəvvürü dayanır. Təsəvvürün özlü – kökü xalqdan gəlir, minillərlə müəyyən bir bölgədə, bölgələrdə yaşayan xalqın dil, ərazı, tarix birliyinin ifadəsi kimi özünü göstərir...

“Türk etnik mədəni düşüncəsində tanrıçılıq probleminin tədqiq tarixi və nəzəri əsasları” mövzusunun araşdırılması bəşər tarixinin ruh yaddaşının əhəmiyyətli bir hissəsinə mənəvi baxış deməkdir. Tarixdən ötə olan mifoloji yaddaş həm də bəşər tarixinin canlı, yaşanmış ömrünün sirli-sehrlili ifadəsidir. Türk bəşər tarixində özünəməxsus, bənzərsiz iz qoymuş uluslardandır. Dünyaya, Təbiətə, Həyata, İnsana baxış fərqliliyi Türk ulusunun xarakterinin möhtəşəmliyindən irəli gəlir.

Həyatın öz təbii qayda-qanunları olsa da, həm də insanın iradəsi əsasında qurulur, var olur. Bu gedişat inadıyla var olan insanın əzmkar quruculuğunda tarix boyunca təsdiqini tapıb. Tarixin bağrında silinməz izini qoyan uluslardan olan Türkün varoluşunun ilkin qaynaqları onun yaradıcı düşüncəsində, təbiətdəkiləri müqəddəsləşdirməsində, bu gedişdə varlığını dəyərləndirməsində, ağılında, ürəyində yaratdığı Tanrıya tapınmaqla yanaşı, habelə özlündə də Tanrılaşmaq gücü, qüdrəti tapmasındadır. Türk özü ilə Tanrı arasında möhtəşəm bir doğmalıq görür, ona qovuşur, mahiyyətə özü də tanrılaşır. Tanrılaşma, Tanrılaşdırma Türk üçün əslində aqibətdir, bu, onun xarakterindən gəlir.

Türk Tanrıçılığı ardıcıl mənəvi inkişaf xəttinə malik özünütəsdiq yönüdür, əbədi sabahlar üçün yaradıcılığın bitməyən inam üfüqlərinin yaranmasına təkan verir.

Türk – fitri təbiətçidir. Onun insana, həyata, dünyaya münasibəti həmişə fitri xarakterinin ucalığından irəli gəlir. O, həyata daim yaradıcı baxır, ruhunun gözü ilə insanılıqdan soraq verən hər bir cəhəti ləyaqətlə dəyərləndirir. Bu cəhəti qoruyur, yaşadır, sabaha çatdırır. Hazırda müəyyən məqamlarda türkün fitrəti dərinliklərə çəkilsə də, bu ilahi cəhət onun daxilində tükənməz bir potensiya kimi mövcuddur.

Türkün təbiətə münasibəti onun dağı, daşı, səmanı, çayı, meşəni, təbiətdəki müxtəlif varlıqları ilahiləşdirməsi demək olub. O, ilkin mifoloji düşüncəsində fitrətən ilahi keyfiyyətlərini ifadə edib.

Türkün mifoloji düşüncə sistemi heyvətəməz dərəcədə insana doğma təsir bağışlayır. Türk təbiətdə daim özünü görüb. Bu heyvətəməzliyi müxtəlif formalarda vəsf edib. Bütün bu cəhətlər qədim türklərin inanc dünyasında Tanrıya tapınma kultunun ilahi bir ahəngini yaradıb. Türk Tanrısı ilə hədsiz doğma idi: bu doğmalığ onun canına, qanına hopmuşdu. Ana sazımızda ifadə olunan möhtəşəm ruh sədəsi türkün uca halından hər məqamda soraq verir. "Qaraçı", "Yanıq Kərəmi", "Misri" və başqa saz havacatlarında bu cəhətlər aydınca görünür, duyulur.

Möhtəşəm fikir, ruh, ideyaçılığa, idraki və bədii vüsətə qadir olan türk habelə möhtəşəm dövlətçilik ənənəsi yaratdı, bu ənənəni minillər boyunca yaşatdı. Bu gedişdə Tanrıçılıq baxışları tədricən səngisə də, yox olmadı, bu və ya başqa biçimdə folklorda, ədəbiyyatda, dilimizdə, musiqimizdə, xalçaçılığımızda və s. yaşadı.

Bu gün ruh yaddaşımızın işığında Tanrıçılığın izlərinə geniş rast gəlirik. Tanrıçılığın çağımızda folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, etnoqrafik, tarix, siyasət, ümumən incəsənət və s. baxımdan daha geniş araşdırılması qaçılmaz görünür. Ona görə ki, bu yöndə araşdırmalar ulusal varlığımızın yaradıcı, ardıcıl təsdiqində ciddi rol oynaya bilər.

Başqa tərəfdən Tanrıçılıq elmi probleminin ardıcıl araşdırılması fəlsəfi kontekstdə də yeni elmi qənaətlərə gəlməyə imkan yarada bilər, Tanrıçılıq-Şumerçilik, Tanrıçılıq-Zərdüşçülük, Tanrıçılıq-Xürrəmdinlik, Tanrıçılıq – Hürufilik, Tanrıçılıq-Muğam, Tanrıçılıq – Saz (Aşığı Sənəti) və s. istiqamətlərdə daha geniş, daha məntiqli qənaətlərə gəlməyə imkan verir.

Tanrıçılıq probleminin tədqiq tarixi və nəzəri əsasları

Təbiətdəki fəvqəltəbii qüvvələrə inam mahiyyətə təbiətə inam anlamındadır. Təbiətə münasibətdə fobik təsəvvürlər üstün görünsə də, bütün hallarda inam başlıca rol oynayır. İnsan inandığını ideallaşdırır. İnamın mayasında qarışıq əhvalların varlığı insanların təsəvvürlərinin ölçüsünü göstərir. Yəni naşı səviyyə naşı inamın soraqçısı olur. İnsan varlığını dərk etdikcə təbiətdəkilərdən zəif olmadığını anlayır, minillərlə çəkən proses nəticəsində davranışları yetkinləşir.

XI əsrdə yazılmış M.Kaşğarlının məşhur "Divanü lüğət-it-türk" ensiklopediyasında Tanrı // Təngri və tanrıçılıqla bağlı faktlara yetərincə rast gəlinir: "“Yere batası kafirler göge “Təngri” derler. Yine bu adamlar böyük bir dağ, böyük bir ağac gibi gözlerine ulu görünen her şeye “Təngri” derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye “Təngri” derler. Bunların sapıklıklarından Tanrıya sığınırız” (13, 377-378).

Mətdə M.Kaşğarlının islam baxışına dayanaraq Göyə "Təngri" deyənlərin ünvanına "kafir" deməsi diqqəti çəkir. Bir daha anlaşılır ki, əski

türklər dağı, ağacı və b. kutsal saydıqlarını tanrı olaraq görmüşlər. Alimin sığındığı Tanrı isə islam Allahıdır.

“Divanü lüğat-it-türk”də öygülər: “Tanrıya övgülər: “Uluglug Tengrige” // “Ululuk Tanrınıdır” (11, 150). “Kudruk katıgtügdümüz, Tengriğöküş ögdümüz, Kemşip atıg tegdimiz, Aldap yana kaçtımız” // “Kuyruğu sıkı düğdük, Tanrıyı çok öğdük, gemi çekerek atı özengiledik, aldatarak yine kaçtık” (11, 472). Qarğış: “Tengri kargışı anıng üze” // “Tanrının laneti onun üzerine”; Alqışlar: “Tengri karganınğa ılınma” // “Tanrının lanetine, kargışına uğrama” (12, 472).

Göründüyü kimi, Tanrıya öygülər, alqışlar, qarğışlar və s. gerçəklikdən üstün, güclü, yenilməz, insanın dar macalda dadına yetən, bütün qayğılarını həll edə bilən, Türkün Tanrı obrazı haqqında müəyyən bir təsəvvür yaradır.

İ.Qəfəsoğlu yazır, Tanrı türklərdə mənəvi gücün tək qaynağıdır (14, 310-466). A.Acalovun fikrincə, “Göy Tanrı” adındakı “göy” tərkibi yalnız göyün rəngini deyil, həm də onun müqəddəsliyi, ucalığı, sonsuzluğu, ululuğu, ucalığı, əzəmətini bildirir. Deməli, Göy Tanrı - Uca Tanrı, Ulu Tanrı anlamını bildirir. Tanrı səmavi allah anlayışı olub, bütün türklərə məxsus milli bir din sisteminin özəyini təşkil etmişdir (1, 41).

C.Bəydili isə hesab edir, prototürklərin etnik-mədəni tarixinin ən alt qatında belə var olan bu anlayış İslam dinindəki Allah mənasının qarşılığı olaraq işlənmişdir. Müsəlmanlığı qəbul edən türklər əski Tanrı adını və onun vəsflərini yeni dinlərinin tanrısı mənasında işlətməmişlər. Türk dini-mifoloji düşüncəsinin mahiyyətində duran tanrıçılıq “yazılıb-düzülüb göydən enən Tənri elmi” - kanonik mətnli göydən enmə kitabı, eləcə də peyğəmbəri olmayan bir dindir (5, 349).

Buradan Türkün Tanrısına münasibətdə daha bir özəlliyi - ərkli davranışı diqqəti çəkir. Aşağıdakı mətnə bu ideyanın tamamilə sübutunu görürük.

V.Radlovun təqdim etdiyi “Dünyanın yaradılışı” adlı əfsanədən: “Dünya tamamlanmadan öncə yalnız su varıymış, torpaq yoxuymuş, göy üzü yoxuymuş, günəş və ay yoxuymuş. Tanrı ətrafda uçurmuş, insan ətrafda uçurmuş. İki də qara qaz şəklində dünyada uçurmuş. Tanrı heç bir şey düşünmürmüş. İnsan rüzgar oyadaraq suyu hərəkətləndirmiş və Tanrının üzünə su sıçratmış. İnsan Tanrıdan daha yüksəklərə çıxma biləcəyini düşünmüş, amma aşağı suyun içinə düşmüş. Yıxılınca boğulmağa başlamış, “Aman Tanrım, məni qurtar demiş!” Bundan sonra insan sudan çıxmış. Tanrı demiş ki, “Möhkəm bir daş meydana gəlsin”. Dənizin dibindən sərt bir daş çıxmış və üstündə Tanrı ilə birgə yaşayan insan oturmuşdur” (17, 175).

Burada türk yaradılış konsepsiyası baxımından iki məqam diqqəti çəkir: yaradılışdan öncə yalnız suyun olması; Tanrı və insan qara qaz görkəmində olub, uçurmuşlar. Bu, kosmosdan – mövcud nizamlı dünyadan əvvəlki vəziyyətdir (6, 33). Ancaq yaradılış prosesi dünyadakı suyun vasitəsilə baş verir. Əcdadın təsəvvüründə dünya yoxdan deyil, dünyadakından yaranır.

Daha sonra deyilir ki, Tanrı “Sən dənizin dibinə en və torpaq gətir!” demiş. İnsan aşağı endikdən sonra əliylə torpağı ovuclamış və torpağı alıb Tanrıya vermişdir. Tanrı o torpağı dənizin üzərinə səpərək “Yer üzü olsun” demişdir. Bundan sonra yer üzü yaranmışdır. Tanrı təkrar “Aşağı en və bir az daha torpaq gətir” demiş. İnsan öz-özünə “Əgər aşağı ensəm, özüm üçün də torpaq gətirəcəyəm” deyə düşünmüşdür. Suyun dibinə enmiş, düşünüldüyü kimi, iki ovuc dolusu torpaq almış. Bir ovcundakını Tanrıya vermək üçün, digər əlindəkini isə Tanrıdan gizli olaraq yer üzünü yaratmaq üçün ağzında saxlayaraq yuxarıya çıxmışdır. Tanrı insanın gətirdiyi torpağı alıb yer üzərinə səpərək torpağı bir qədər də qalınlaşdırır. İnsan torpağı ağzına soxduğu üçün torpaq qabarmış və insan az qala boğulub ölsün. İnsan nə qədər uzaqlara qaçmağa səy göstərsə də, Tanrının yanında olduğunu görmüş və “Ulu Tanrı, məni qurtar” demişdir. Tanrı isə bu zaman ondan torpağı ağzında niyə saxlamasının səbəbini soruşduqda o cavab verir ki, “Torpağı yer üzünü yarada bilmək üçün ağzıma aldım”. Tanrı ona bu zaman “Tüpür onu ağzından” deyir və insan tüpürür. Bu zaman isə onun tüpürdüyü torpaqdan sulu çamur təpəcikləri yaranır. Bundan sonra isə Tanrı ona deyir: “Artıq günahkarsan, mənə pislik etməyi düşündün. Sənə itaət edən xalqın da ruhu eyni şəkildə pis olacaqdır. Mənə itaət edən xalqın ruhu isə qutsal olacaqdır. Onlar günəşi, işığı görəcəklər, gerçək Kurbistan olaraq xatırlanacağam. Sənin adın Erlik olsun. Kim günahlarını məndən gizlətsə, o sənin olsun. Sənin günahından özlərini qoruyanlar mənim olsun” (17, 175-176).

Mətnə İnsanın Tanrı ilə yanaşı durmaq, dünya yaradıcılığında iştirak etmək haqqı, imkanı ilə yanaşı həm də “iblisvari” rolda iştirakını görürük. Dünya yaradılışında Tanrı-İnsan münasibətləri ənənəvi tipik dini baxışa uyğun anlaşılır. Bu, şübhəsiz, söyləyicinin münasibəti ilə bağlıdır.

S.Qarayevin fikrincə, burada aydınlıq gətiriləsi əsas motivlər aşağıdakılardır: Suyun arxasındakı ərəziyə – torpaq gətirməyə insan səfər edir; Oğurluq motivi, yəni insan Tanrının əmri ilə suyun altından torpaq çıxardarkən özünə də torpaq oğurlayır; İlk baxışdan destruksiya olunmuş “doğum motivi” və müvafiq cəza; Dünya üzərində hakimiyyət bölüşdürmə motivi” (7, 38).

Türk kosmologiyasına əsasən kainatın hissələri – yuxarı (göy, səma), yerüstü və yeraltı dünyalar kimi nəzərdə tutulur. Altaylıların təsəvvürlərinə əsasən Ülgen başda olmaqla əsas xeyir tanrıları və ruhları yuxarı dünyada (göydə) yerləşirlər. İnsanlar, onlarla yanaşı bərəkət və məhsul tanrısı Yer-su, tayfa tanrıları və hamı ruhlar yerüstü dünyada, əcaib məxluqlar, insanlara zərər yetirən ruhlar və tanrılar (sonunculardan ən başlıcası Yerlik hesab edilir), həmçinin ölmüş adamlar yeraltı dünyada yaşayırlar (20, 540).

R.Qafarlının “Azərbaycan türklərinin mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası)” əsərində sadalanan örnəklər - ən qədim yazılı və maddi abidələr sırasında Zərdüştün “Avesta”sı gəlir. Minillərin o tayından gələn bu ideyaların xalq olaraq ömrümüzdə yaşayan ciddi

izləri (təbiətə səcdəli münasibət, suyun, odun, yelin, torpağın tanrılaşdırılması, Xeyir və Şər arasında əbədi mübarizə və s.) bundan sonrakı gedişdə də həyatın hər bir sahəsində özünəməxsusluğumuzu ifadə etməyə geniş imkan verir. Əsərdə əsas məsələni (“Azərbaycan türklərinin mifologiyası” anlayışını) güvənli, ictimai şüurda ardıcılılaşdıran, doğmalaşdıran ideya olaraq müəllifin “Avesta”ya – Zərdüştlüyə münasibətidir. Zərdüşd Azərbaycan hadisəsi, Azərbaycan-türk mifoloji düşüncəsinin dünyabaxış səviyyəsində sistemləşmiş ifadəsi kimi təqdim edilir. Bu məsələyə münasibət çağımız və sabahımız üçün əsas mənəvi istiqamətlərdən biri, əslində birincisidir.

Dünyaya münasibətdə ikili yanaşmanın qaçılmazlığı - Xeyir və Şər anlayışlarının əcdad düşüncəsində aydınlığı, zaman-zaman bu əsasda Zərdüştün şəxsində bütün dünya dinlərinə, fəlsəfələrinə yön verən ilk, möhtəşəm dünyabaxışın yaranması – ulus adına dünyaya bənzərsiz sözümdür. Əsərdə Zərdüşd düşüncəsindəki Xeyir və Şər arasındakı mübarizənin qaçılmazlığı əsaslandırılır: “Atəşpərəstlikdə şər çoxbaşlı əjdaha kimidir, bir başını kəsirsən, digəri onun yerini tutur və öz ardıcılığını, davamlılığını bütün hallarda qoruyub saxlayır. Çünki zaman xeyirlə şərin mübarizəsi ilə hərəkətə gəlmişdir: Ahur-Məzd nə qədər əzəmətli, böyük gücə malik olsa da, doğma qardaşı, əbədi düşməni Anhro Manyunu, onun icadlarını hər an aradan qaldırmaq imkanına malik deyildir. O, öz yardımçı göy varlıqları ilə şəri Yer üzündən bir müddətliyə uzaqlaşdırsa da, Şər Ruhun Yer altında öz xarakterinə uyğun məxluqlar yaradıb gücünü çoxaltmaqla böyük bəlaya çevrilməsinə qarşı heç bir əks qərar, hökm çıxarmağa qadir olmur. Xeyir qüvvənin təmsilçisi bircə şeyə əmindir ki, azğınlaşmış düşmənin hücumlarına qəflətən məruz qalacaq. Bu səbəbdən də təzə formalar axtarır, daha mütəşəkkil varlıqlar yaradır. Hər iki tərəfdəki daimi mübarizə əzmi qanlı rəqabətə çevrildiyindən yeni-yeni yaranışların meydana gəlməsinə, inkişafın sürətlənməsinə geniş şərait yaranır” (9, 293).

Tanrıçılıq – qədim türk düşüncəsinin ifadəsi olub, qutsal (müqəddəs) sayılan hər şeyin (göy (səma), ağac, su, vel, dağ, od və s.) tanrılaşdırılmasıdır

Türk düşüncəsində ilahilik insaniliklə təndir. Əgər Tanrıçılıq olmasaydı, Zərdüştcülük də olmayacaqdı. Mahiyyətə Zərdüştcülük Tanrıçılığın davamıdır. Gerçəkdir ki, Zərdüştcülük dünyabaxış olaraq çoxlu təhriflərə məruz qalıb, ancaq bütün bunlara baxmayaraq mahiyyətini qoruyub saxlaya bilib.

Novruz düşüncəsi özündə Xeyir və Şər ideyalarının yaşarılığını aydınca göstərir. Təbiətin halında, həyatın gedişində mövcud olan ikili durum qədim insanları düşündürüb. Işıq-qaranlıq, isti-soyuq, məhsuldarlıq-qıtlıq və s. kimi bir-birinə zidd olan gerçəklik halları belə bir qənaət formalaşdırıb ki, bunların baş verməsi insandan asılı olmadığı dərəcədə çıxış yolu tapmaq ondan asılıdır. Əcdad inanıb ki, qaranlıq nə qədər qatı olsa da, işıq onu yaracaq. Başqa

tərəfdən, çillələrin müddətinin yaza doğru azalması, əcdad düşüncəsində soyuğun (qışın) Şər, istiliyin (yazın) Xeyir obrazında canlandırılması xəlqi düşüncənin qədimliyini, müdrikliyini göstərir. Tanrıçılıqdan fərqli olaraq Zərdüştlükdə əcdadın dünyanı, həyatı, insanı, təbiəti dərkin yeni səviyyəsinin ifadəsi özünü göstərir. Ancaq dünyanı dərkin açarını verən türk ulusu uzun yüzillər boyunca inam yaradıcılığı ilə məşğul ola bilmədi, müxtəlif dinlər onun ilkin – özünü kü olan dünyabaxışından (Zərdüştlükdəki Xeyir və Şər ideyalarından) bəhrələndi. Azərbaycan türklərinin, ümumən türk mifologiyasına aid örnəklərdə (mif mətnlərində) bu gün islam dininin təsirinin açıq-aydın görünməsi, bilinməsi zaman-zaman ulusal ənənəmizdən, ilkin mifoloji düşüncəmizdən ayrılmağımızın, ərəb mifologiyasının ulusal ruhumuza diktəedici təsirinin ifadəsidir.

Zərdüştlükdə Od ideyasına münasibət ayrıca araşdırılmalıdır. Məsələ burasındadır ki, Türk düşüncəsindən gələn oda ilahi – insançı münasibət Zərdüştlükdə dünyabaxışın canı, rəmzləndirmə səviyyəsində mənalandırılıb. Hazırda belə bir qənaətlə daha çox rastlaşırıq ki, Novruzda odun üstündən tullanmaq var, ancaq Zərdüştlükdə od müqəddəs sayıldığından ona üzünüqablı yanaşılırdı. Yəni “Zərdüştlükdəki düşüncənin Azərbaycan-türk ruhuna aid olmadığı” düşüncəsi əsasən bu nöqtədən başlayır. Novruz çərşənbələrində və bayramda tonqalın üstündən atlanması Tanrıçılıq görüşləri ilə bağlıdır. Burada odun insanı daxilən, ruhən təmizlədiyinə fitrətən yetkin inam var ki, indi də bu inanc hər bir soydaşımızın ağılında, ürəyində yaşamaqdadır. Od tanrılaşdırılır, Əcdad - Türk tanrılaşdırdığı ilə birdir, ondan qorxmur, iç-içədir, mənəvi birliyə yetir... Türkün Tanrısı dünyanın içindədir, dünyadan qıraqda deyil. Odun üstündən atlanmaq – köhnə mifoloji ildəki acı-ağrının odda yanıb yox olmasına inamdır. Burada çirkədən, günahdan Odun gücüylə təmizlənmiş insanın yeni ilə arınmış halda keçməsinə inam yaşayır.

Zərdüştlükdə məşhur üçlü düsturu olan “Təmiz düşüncə, təmiz söz, təmiz əməl” həmin ilkin düşüncədən gəlir. İnsana bu ölçüdə ilahi yanaşma Türk insançılığının ifadəsi ola bilərdi. Sübutu fars ruhundan fərqli olaraq türk ruhunda, konkret Azərbaycan türklərinin ruhunda – yaradıcılığında ideyanın bütün çalarlarıyla (Azərbaycan muğamlarında, Azərbaycan sazında, bədiyyatında, incəsənətində və s.) yaşamasıdır. İslamın gəlişindən, oturuşmasından sonra Zərdüştlükdəki dünyabaxışı, konkret olaraq Od ideyasının ayrıca ölçüdə kutsallaşdırılması xətti zəiflədi, ancaq daha əski düşüncədəki - Tanrıçılıqdakı oda münasibət Novruzda xəlqi kurallar səviyyəsində yaşamağa başladı. Bu da təbii sayılmalı idi. Artıq xəlqi düşüncədə Zərdüştlükdəki dünyabaxışı səviyyəsində odun kutsallaşdırılması imkanı İslamın basqısı ilə yoxa çıxarılmışdı. Başqa tərəfdən, dinlərdə, eləcə də İslamda odun İblis obrazında təqdimi ilə Türk düşüncəsində Oda ilahi-insançı, yaradıcı (daxili (iç təmizləyici)) münasibətdən tamamilə fərqli bir yanaşmanın olduğunu görürük. Əgər Tanrıçılıqda Günəşin, Odun da tanrılaşdırıldığını nəzərə alsaq, o zaman

Türkün Tanrıçılıq dünyagörüşü ilə İslam arasında paralellik, oxşarlıq “axtarıb tapmaq” istəyində uyğunluq məntiqinin olmadığını görürük. Odun türk əcdad təfəkküründəki ayrıca (xüsusi) rolu araşdırıldıqca xilasçı (qurtarıcı) funksiyası aydınlaşır. Novruz bayramındakı Odun ilk növbədə insan ruhunu təmizləyici rolu var. Ümumiyyətlə, əcdad düşüncəsində odun fiziki xassəsi əsasında (yandıqca cazibəliyini artırır, Xeyir soraqçısı sayılır, isidicilik xüsusiyyəti var, qaranlıqda sərbəst hərəkət etməyə imkan verir) mənalandırılması onun mənəvi keyfiyyətlərinin yaranmasını şərtləndirib. Ona görə ki, türk təbiətdəki hər şeydə, xüsusən də Odda Tanrı keyfiyyəti görüb, bunu ifadə edib.

Qamların günəşpərəstliyi – mahiyyətə işıqpərəstlik deməkdir. Günəşin şəfqətində əcdad düşüncəsində insan görülməsi, mənalandırılması Türkün tanrıçılıq görüşləri ilə də yaxından səsleşir.

Əsərdə qamlıq bağlantısının ciddi izləri “Kitabi-Dədə Qorqud”da axtarılır, ümumiyyətlə, Oğuznamələrə varılır: “Ehtimal ki, qamlar gələcəkdən xəbər vermək, varlıqlara ad qoyub şərh etmək qabiliyyətinə malik olduqlarından sözlün məğzində “ışığılandırmaq”, “aydınlaşdırmaq” dururdu. Deməli, hələ ictimai təbəqələşmə meydana gəlməmişdən qabaq tayfaya mənəvi ata – qam rəhbərlik edirdi. O, Göy Tanrının, ya da Günəş Atanın elçisi sayılırdı və iki funksiyanın daşıyıcısı idi – həm inacla bağlı mərasimlərin icraçısı, həm də toplumdaxili və toplumxarici əlaqələrin yaradıcısı, qayda-qanunun təminatçısı idi (9, 261).

Qədim türk (Orxon-Yenisey) yazılı abidələrində deyilir: “Təqri təg taqridə bolmış türk bilgä kağan bu ödkä olurtım. Sabımm tiikāti esidgil: ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunum, biriyä şadapıt bağlär, yıraya tarkat buyuruk bağlär, otuz... Təqri təg taqridə bolmış türk bilgä kağan bu ödkä olurtım”.

Tərcüməsi: “Mən tanrı tək göydə yaranmış bilici türk xanı bu taxtda oturdum. Sözlərimi axıradək eşidin: arxamca gələn soydaşlarım (və ya tabeliyimdə olan xalqım), gənclərim, birləşən qəbilələrim, xalqım, sağda (duran) şadapıt bəyləri, solda (duran) tərhanlar, buyuruqçu bəylər, otuz doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin... Tanrının hökmü ilə, özümün bəxtim olduğuna görə xanlıq taxtında oturdum” (18, 188).

Burada Türk insanının – hökmdarın özünü Tanrı sayması – Tanrıya aid etdiyi keyfiyyətlərə özünün də çatdığına inamıdır. Bu cür yaşamağa İslam düşüncəsində rast gəlmək təbiidir, mümkün deyil. Həm də burada seçimin Tanrının əlində olduğu görünür, bilinir. Türk Tanrısını ağılnda, ruhunda (duyğusunda) yaradır, öyür, yaşadır, Tanrı da Türkü yaradır, yaşadır...

Türk insanının tanrılaşdırma bilmək keyfiyyəti ayrıca araşdırılmalıdır, ona görə ki, bu məqam onun özünü anladığı çağdır. Mifoloji yaddaşda bu çağın əslində bitdiyi zaman yoxdur, ardıcıl inkişafı və yeni dərkolunma, təsəvvür ölçüsü var.

F.Bayatın “Türk dini-mifoloji sistemində tanrı (semantik funksiyası və etimologiyası”) adlı əsərində mövzuya hərtərəfli yanaşılır, maraqlı qənaətlərə

gəlinir. Araşdırmada Göy Tanrı dini-mifoloji sistemi haqqında fikir yürüdüldür: “Göy Tanrı və ya Avropa türkologiyasında deyildi kimi, tanrıçılıq adlı dini-mifoloji sistem prototürk, yaxud Altay dil ailəsi dövründən mövcud olmuşdur. Bəsit şəkildə Göy Tanrı ilkin nominativ anlamıyla göy üzünün hakimi deməkdir. Göy rənginin qutsallıqla birlikdə mənşə bildirdiyi də məlumdur. Etnik-mədəni sistemdə Göy Türk, göy bürü, göy keçisi əslində bu varlıqların ilahi mənşəyini bildirir. Arxaik tipli dastan qəhrəmanlarının Tanrıoğlu olmaları da onların ilahi mənşələri ilə bağlıdır” (4, 76).

Buradaca F.Bayatın tanrıçılıqla şamanlığı qarşılaşdırması maraqlıdır. O, qeyd edir ki, Orxon-Yenisey abidələrində adı çəkilən Göy Tanrı və ya Türk Tanrısı konkret zaman və məkan strukturu olmayan yüksək sitayiş obyektidir. Şamanlığın geniş yayılmasıyla bir az arxa plana keçirilən Göy Tanrı mifoloji mətnlərdə və etnoqrafik ədəbiyyatda öz varlığını qoruya bilməmişdir. Ancaq şamanlar da hər nə qədər Tanrını arxa plana keçirsələr də, onun mütləq varlığını qəbul etmişlər (4,76).

***

Türk əcdad düşüncəsində Günəşi, Suyu, Dağı, başlıcası Göyü Tanrı saymaq gələniyi var. Bu, əcdadın ümumən dəyərləndirdiyi hər şeyi - mahiyyətcə Dünyanı Tanrı saymasından irəli gəlirdi. Əsas səbəb budur ki, Türk özünü Təbiətdə (Doğada) tapa, yəni ifadə edə bilirdi, öz ruhu ilə Təbiət ruhu arasında birlik görə bilirdi. F.Bayat yüksək dərəcəli göy ruhlarının tanrı hesab edilməsinin adət halını aldığını bildirir. Onun fikrincə, bu, bir tərəfdən Göy Tanrı inancının arxa plana keçirilməsi və göy ruhlarının Tanrı olaraq qəbul edilməsinin nəticəsidirsə, digər tərəfdən məlum politeizm nəzəriyyəsinin təsiri ilə ortaya atılmışdır. Təbiət güclərinin, məsələn, odun, ocağın, dağın, meşənin, suyun və s. ruhlarını və iyələrini müqəddəslik kateqoriyasına aid etmək başqa, onlara sitayiş etmək isə başqa məsələdir (4,76).

Tədqiqatçının gəldiyi qənaət diqqətçəkəndir: “Həm də hər bir müqəddəs olan şeyi Tanrı olaraq qəbul etsək, o zaman əski türklərin yüzlərcə tanrısı olduğunu və qısacası, politeizm nəzəriyyəsini də qəbul etmiş oluruq. Halbuki əski Türklərin tək Tanrı inancında olduğu bütün tədqiqatçılar tərəfindən bu və ya digər şəkildə qəbul edilmişdir (4,76).

Əlbəttə, Göy Tanrı inancına aid edilən kutsal kitabımız əlimizdə yoxdur: Türk xalqı təəssüf ki, bu yöndə yaradıcılığını ardıcıl, axıradək inkişaf etdirə, kitablaşdırma bilməmişdir. Əslində onun bu yöndə yaradıcılığını inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər imkanları olmuşdur.

IV Papa İncuentius tərəfindən 1245-ci ildə Francisqan rahibi Cohannes de Plane Carpini Orxon çayı yaxınlığındakı Monqolustanın paytaxtı Qaraqum şəhərinə gəldiyi zaman yol boyu gördüyü xalqların adət-ənənələrinə dair topladığı məlumatları sonradan yazdığı kitabında vermişdir. Ona görə türklər görünən və görünməyən hər şeyi yaradan tək tanrıya inanırdılar (4,77). Bu yöndə başqa tarixi mənbələr də sadalanır. 1271-ci ildə Papanın elçisi sifətində

böyük monqol xanı Kubilayın sarayında olan venedikli məşhur səyahətçi Marko Polonun verdiyi məlumatda da türklərin tək tanrıya sitayiş etdikləri, ancaq bəzi ruhlara da hörmət göstərdikləri qeyd edilir (4,77).

Bu və başqa faktlarda Tanrının hər şeyin üzərində, yaradıcısı olduğu faktı görünür, bilinir. Tanrı insan həyatının yiyəsidir, onun həyatının yönləndiricisidir. F.Bayatın araşdırmasında Tanrı obrazının keyfiyyətləri hərtərəfli təqdim edilir. Vurğulanır ki, baş sitayiş obyektı olan Göy Tanrı bütün tərəflərilə türklərin fəlsəfi sistemlərinin və mifologiyalarının ontoloji qaynağı olmuşdur. Türk milləti və türk dövrləri hər zaman Tenri yarlıkadukun üçün (Tanrının inayətilə) var olduqlarının fərqiində olmuş və hər zaman bu uca sitayiş kultuna sığınmışdır (4, 78). Habelə Göy Tanrıya həsr olunmuş dualardan göydə yaşayan ən böyük sitayiş obyektı olduğu, insanları və digər canlıları, göy qübbəsini yaradan, dünyanın düzənini, tarazlığını qoruyan, insan qədərini təyin edən uca varlıq olduğu anlaşılır. Həyat və artışı onun əlindədir. Yalnız yaxşılıq edən və hər şeyi biləndir. Buna baxmayaraq Göy Tanrı zamanla insanların hörmətsizliklərindən və unutqanlıqlarından asılı olaraq hiddət və qəzəb də nümayiş etdirməkdə, təbiət hadisələri, qıtlıq, sel və zəlzələ törətməkdədir (4, 79).

Başqa mənbələrə baxsaq, vurğulanır, Tanrı adı, obrazı yayğındır, çox zaman Allah adının sinonimi kimi işlədilir. Azərbaycan Türklərində isə qədimdən bəri Tanrı adı habelə “Tari”, “Tari” kimi də işlədilib.

Tanrı bir çox dinlərdə (xüsusilə monoteist dinlərdə) Ali Qüvvə və yaradıcı olaraq qəbul edilən varlıqdır. Fövqəlbəşər və insanlar üzərində suverenliyi olan varlıq, yaradıcı, ilahdır. Müxtəlif türk birliklərində Tənri, Tənqri Tanqri, Tənqərə, Tanqara, Teneqere, Tinqir şəklində istifadə olunur. Monqollar Tənqir və ya Tenqər deyirlər. Ulu Tanrı, Xan Tenqri kimi ifadələr də işlədilir. Bəzi türk boylarında qoruyucu ruhlər üçün də istifadə edilər: Su Teyrisi, Yer Teyrisi kimi. Əslində kainatın hər yanındakı bu ruhlər bir bütündür, bir-birinə bağlıdır. Tanrıçılıq sistemli bir quruluşa sahib olaraq bütün ictimai həyata işləmişdir. Türklər tanrıların adlarının sonuna Toyun və ya Bator sifətlərini gətirərkən monqollar daha çox Saqan (Saqğan) "ağ", Ulan (Ulağan) "qırmızı" sifətini istifadə edərlər. Etrusklarda Thanr adlı, digər tanrıların doğumunda rol oynayan üstün bir Tanrı vardır (19).

Burada Tanrı ilə bağlı keyfiyyətlər sadələndiyində onun qədim türklər - əcdadlarımız üçün doğma bir obraz olduğunu görürük.

Tanrıya aid edilən keyfiyyətlər zamanüstülük kəsb edir. Tanrı obrazı gerçəklik içində gerçəklikdən ötə anlaşılır, qəbul edilir. Ancaq “Bağışlayan”, “Əsirgəyən”, “Güdən”, “Bilən” kimi anlamlar artıq Türk Tanrıçılığına deyil, İslam Allahçılığına aid keyfiyyətlərdir, ya da Tanrıçılıqla Allahçılığın qovuşağındadır.

“Tanrı” sözünün anlamı: (Dan/Tan) kökündən törəyib, “şaşıрма, heyrət etmə” mənalrı var. Şumer mənşəli olduğu bildirilir. Şumerçədə Dingir və ya

Tingir adıyla mövcud olmuşdur. “Tanımaq”, “tan” kimi sözlərlə bağlıdır. Qədim türkcə, monqol və hətta tungus-mançur dillərində “saymaq, hesablamaq, bilmək, məlumat sahibi olmaq” mənalarını ehtiva edir. Monqolca olan “tenreh” feili “gücləndirmək”, “təngər” isə “göy” anlamı daşıyır (19).

F.Bayatın tədqiqatında “Tanrı” və ya “tanqara” termininin iki mənada işləndiyi vurğulanır. Abstrakt anlamda göy və göyün sahibi. Abstrakt mənada Göy Tanrı dini-mifoloji sistemini qurmaqda önəmli rol oynamışdır; Göy ruhları. Şamanlığın iştirakı ilə sonradan tenqri termini konkretləşərək böyük göy ruhlarına aid edilmişdir. Antropomorflaşma da bu ikinci bölgüylə bağlıdır (4, 79).

İ.Qəfəsoğlu başqa tayfalarda gün, ay, ulduz tayfa olaraq bilindiği halda türk dilində göy üzündəki cisimlərin deyil, bütünlükdə Göyün simvollaşdığı tək Tanrı inancının təməl təşkil etdiyini yazır (14, 11).

Tanrının insanlaşmış obrazı türk tanrı inancında özünü bütünlüklə göstərir. Tanrı – türkün mahiyyətcə özüdür, ruhunun, cisminin yaradıcısıdır. Tanrıya inancın əhatə dairəsinin artması, genişlənməsi ilə obrazın antropomorflaşması prosesi yanaşı getməyə, türk mifoloji düşüncəsindən gerçək həyata gələn obraz zaman-zaman ictimai həyatda daha da hökmlü və yaşarı olmağa başlayır.

Tenqriçilik və ya Göy Tanrı dini Mərkəzi Asiyada yaranmış, şamanizm və animizmlə xarakterizə olunan dini inandır. Tanrıya ibadət etməklə yanaşı animizm, şamanizm və totemizm bu inancın əsas xəttini təşkil edir. Tenqri sözü Tanrı sözünün qədim türk dilindəki deyiliş şəklidir. Orxon abidələrində ilk oxunan sözdür (19).

Göründüyü kimi, Tenqriçilik və ya Göy Tanrı dini şamanizm və animizmlə xarakterizə olunur. Habelə vurğulanır ki, Göyün ulu ruhu Tanrıdır. İnsanlar özlərini Göy ata Tanrı, torpaq ana Ötüken və insanları qoruyan atalarının ruhları arasında güvəndə hiss edib, onlara və digər təbiət ruhlarına dua edirdilər. Böyük dağların, ağacların və bəzi göllərin güclü ruhları özündə saxladığına inanılaraq dualar bəzən bu cisimlərə edilsə də, onlar tanrı olaraq qəbul edilmirdi. Sadəcə onun yerdəki varlığının göstəricisi idi. Göyün və yeraltının yeddi qatı olduğuna və hər qatda çeşidli ruhların mövcud olduğuna inanılırdı. İnsanlar təbiətə, ruhlara və digər insanlara hörmət bəsləyib müəyyən qanunlara riayət edərək dünyalarını tarazlıqda saxlamaları ilə fərdi güclərinin özünün zirvəsinə çatıb xaricə əks olunduğuna inanırdılar. Əgər bu tarazlıq pis ruhların hücumu və ya bir fəlakət səbəbindən pozulardisa, bir şamanın köməyi ya da Tanrıya verilən qurban ilə yenidən nizamlanırdı (19). Bu mənəbdə də Tanrı hər şeydən uca, güclü, yenilməz, yaradıcı sayılır.

***

Mənası “məhkəm” anlamına gələn “Türk” sözü xarakter etibarilə birsifətliyi, dəyişməzliyi, ölümlə öcəşməyi, ancaq öldürməyi sevməməyi, fitri döyüşkənliyi, fitri inancılığı, vətənsəvərliyiylə diqqəti cəlb edir. Deyə bilərlər

ki, sadaladığımız cəhətlərin müəyyən qismi bu və ya başqa xalqda da var. Hər hansı bir xalq müəyyən dərəcədə bəşərlikdən soraq verir. Ancaq sadaladığımız xarakterik cəhətlər bütövlüyü ilə yalnız Türkə məxsusdur və bir örnək kimi dünyaya təqdim olunmalıdır.

Mifoloji düşüncədə Türk-Əcdadın dünyanın yaradılışında iştirakını nəzərə almaq şübhəsiz, qaçılmazdır. Əcdadın Tanrıya münasibətindəki ərklilik yaradıcı xarakter kəsb edir, bu, dünya-insan bağlılığının doğmalıq əsasında olduğu anlaşılır, dünyanın yaradılışında Əcdad-Türkün iştirakı mifoloji məntiqlə əsaslandırılır.

Tanrıya inam və ayrıca olaraq ruhlara inam məsələsi şübhəsiz, diqqət yetirilməli məsələlərdəndir. Əcdad düşüncəsində ruha münasibət dedikdə nə anlaşılmalıdır? Bu məsələdə Tanrıdan asılılıq var idimi?

Tənqriçilikdə insanlar və heyvanların birdən çox ruha sahib olduğuna inanılır. Ümumilikdə insanın üç ruha sahib olduğu qəbul olunur, amma ruhların adları, xüsusiyyətləri və sayları fərqli toplumlarda müxtəliflik göstərə bilir. Buna örnək olaraq Sibirin şimalında yaşayan monqol xalqlarından biri olan samodilərin qadınların dörd, kişilərin isə beş ruha sahib olduğuna inandığını göstərmək olar.

Ruh adlarına gəlincə, Türk və monqollarda insan ruhları üçün bir çox fərqli adlar işlənir. Buna baxmayaraq bunların xüsusiyyətləri və mənaları hələ də tam araşdırılmayıb. Türklərdə Özüt, Süne, Qut, Sür, Salkin, Tin, Körmös, Yula, monqollarda isə Sünesün, Amin, Qut və Süldə kimi ruh adları vardır. Jan-Pol Ru bu ruhlardan başqa uyğurların buddist olduqları dövrlərindən qalmış yazılarda adı keçən özqonaq ruhuna diqqəti çəkir (19).

Tənqriçiliyə inanılan bölgələrdə Tanrıdan sonra müqəddəs hesab olunan ən məşhur varlıqlar bunlardır: *Umay* — qədim türk mifologiyasında ev, heyvandarlıq və bərəkət tanrıçası hesab olunur. Tanrının qızı olduğu qəbul olunur. *Ülgən* — qədim türk mifologiyasında göy aləminin hökmdarı hesab olunur. Tanrının oğlu olduğu qəbul olunur. *Erlük* — qədim türk mifologiyasında yeraltı aləmin hökmdarı hesab olunur. Tanrının oğlu olduğu qəbul olunur (19).

Asif Ata yazır ki, günəşi insanlaşdırmaq, suyu insanlaşdırmaq, dağı insanlaşdırmaq, göyü insanlaşdırmaq - insanı dünyalaşdırmaqdır. Allah günəşə, suya, dağa, göyə sahib oldu, onları dünyanın əlindən aldı, insansızlaşan dünyada insan özünə o dünya axtardı (3, 50).

Burada Türk-Dünya birliyi məsələsi fəlsəfi sarıdan araşdırılır. Yəni günəşin, suyun, dağın, göyün, habelə torpağın və s. insanlaşdırılması insanın təbiətlə ilahi-insani birliyinin yaradılması idi. Türkün Təbiətə yanaşmasında bu cəhəti aydınca görmək olur: “Qədim türk təfəkküründə təbiət insanlaşdı, insan təbiətləşirdi. Sonradan obyekt – subyekt əlaqələrində təbiət insana qarşı, insan təbiətə qarşı qoyuldu, bu da insan – təbiət yadlığına yaradı” (3, 51).

Buradan belə qənaətə gəlinir ki, təbiətlə insanın mahiyyəti birdir. Türk yaşamında, ilk növbədə təbiətə ilahi yanaşmasında sözügedən birliyi ömründə təsdiq edirdi. Təbiətə insani münasibət cansız sayılanın, cansız olanın da canlandırılmasıdır, burada su, torpaq, hava, su, günəş, göy və s. canlı sayılır.

Asif Atanın Tanrı-Allah fərqi ilə bağlı fikirləri də diqqətçəkəndir: “Tanrı dünyanı təmsil edir, bu səbəbdən də dünyadan asılı olur. Allah dünyanı idarə edir, bu səbəbdən də dünya Allahdan asılı olur. Tanrıçılıq – Dünyaçılıqdır əslində, Din – Allahçılıq. Qədim Türklər – Allahçı olmayıblar, dünyaçı olublar” (3, 52).

Burada ulusun təsəvvürünün onun yaşamında necə ifadəsini tapmasının qaçılmazlığı, gərəkliliyi görünür, bilinir. Əcdad düşüncəsindəki Dünyanın təsəvvürü intuitiv olaraq insanlıq mahiyyəti ilə bağlı idi. Baxmayaraq ki, əcdadın ağılında, duyğusunda dünyanın, həyatın, insanın dərki ilə bağlı düşüncələr həтта daha çox primitiv səciyyə daşıyırdı, ancaq əcdadın fitrəti bənzərsiz yaradıcı duyumdan xəbər verirdi.

Qədim türk təfəkküründə təbiət ruhu ilə insanın ruhu arasında möcüzəvi birlik, doğmalığ var

Əfsanələrin mayasındakı kosmoqonik yaradılışın əsasında əcdadlarımızın təbiət ruhunu insanlaşdırmaq, özüylə, ruhuyla doğmalığ görmək istəyi dururdu. Türklər inanırdılar ki, onların ruhu ilə təbiətin ruhu arasında yadlıq yoxdur. Bu səbəbdən də təsəvvürdə, duyumda təbiətdəkilərə çevrilmə əcdadlarımız üçün təbii, qəbulolunan idi. Çünki insan təxəyyül vasitəsilə əfsanəvi çevrilmədə mahiyyətə yetirdi. Mahiyyətin dərki əfsanəvi biçim və məzmun tələb edirdi (6, 110). A. Ata Allahçılığı Tanrıçılığın davamı deyil, inkarı sayır. Onun fikrincə, Tanrıçılıqda insan dünyalaşır, Allahçılıqda bəndələşir: “Tanrıçılıq bu dünyanı sevdi, ona görə də o dünyaya ehtiyacı olmadı. Allahçılıq bu dünyanı sevmədi, ona görə də o dünyaya ehtiyacı oldu” (3, 54).

Daha bir qənaət Tanrıçılığın Allahçılıqdan üstün olduğu dərəcədə Mütəlqçilikdən əksikliyidir, filosof burada dünyanın dünyalığ təməmindən məhrum olduğunu bildirir: “Günəşi tanrı saymaq, suyu tanrı saymaq, dağı tanrı saymaq, göyü tanrı saymaq dünyanı tanrı saymaqdır. Günəşi insanlaşdırmaq, suyu insanlaşdırmaq, dağı insanlaşdırmaq, göyü insanlaşdırmaq insanı dünyalaşdırmaqdır. Allah günəşə, suya, dağa, göyə sahib oldu, onları dünyanın əlindən aldı, insansızlaşan dünyada insan özünə o dünya axtardı” (3, 54).

Bir daha ümumiləşdirsək, Tanrıçılıqda dünyanın dünyadakından yaranması diqqəti çəkir: Tanrı dünyadadır, dünyadan qıraqda deyil. Allahçılıqda isə Allah dünyadan qıraqdadır.

Türk Tanrısı türk insanına cəza verirmi? Hökm edirmi? Ümumiyyətlə, Türk Tanrıçılığında alın yazısı varmı? Tanrıçılığa tapınan tanrısından qorxurmu? Müxtəlif baxışlar olsa da, mahiyyətcə türk tanrısı əcdad üçün

qorxulu olmayıb. Əcdad Tanrısına tapınıb, ona ərqli davranıb, qorxmayıb. Əgər qorxsaydı, o zaman Tanrıya doğma oxşamalar yaranmazdı. Əslində folklorun bir çox janrlarında rast gəlinən inanc yönünün mahiyyətində əcdadın Tanrısına ərqli, inamlı yanaşması dayanır. Habelə Tanrıçılıq dünyanı müqəddəsləşdirir, Allahçılıqda isə dünya faniləşir. Şübhəsiz, burada Tanrıçılıqla Allahçılıq arasında bərabərlik işarəsi qoymaq məntiqə sığmır.

Habelə qədim türkün tanrısının mahiyyətə təbiət olduğu anlaşılır. Əcdad Türk üçün Tanrının konkret obrazı varmı? Tanrının sifətləri nədən ibarətdir? Təbiidir, ümumi təsəvvür var, yəni Tanrı yaradıcıdır, güclüdür, yenilməzdir və s. Ancaq Tanrının konkret obrazı dedikdə onun insanda, təbiətdə gerçəkləşməsi anlaşılır. Türk Tanrını mahiyyətə hər yanda görürdü: Göydə, Təbiətdə, yaşamında, davranışında...

Bəs Göy Tanrıya ibadət üçün müəyyən bir tikili forması olubmu? Əski və orta çağ qaynaqlarından alınan məlumatlara əsaslanaraq dövlətin və millətin kutvericisi, kosmosun və düzənin qarantı, haqqın qoruyucusu olan Göy Tanrıya ibadət məqsədilə tikilən tapınaqların olmadığını da demək mümkündür (4, 81).

Göy Tanrı inancının, ümumiyyətlə, Tanrıçılığın zaman-zaman anlaşılma mərhələləri olmuşdur. Şübhəsiz, ilkin çağlardan fərqli olaraq Tanrının dərkisi, Türk insanı üçün mahiyyətə anlaşılma olması sonrakı çağların idraki düşüncəsinin məhsuludur.

Füzuli Bayat yazır, konkretləşmiş Tanrı teonimi yalnız şaman mifologiyasından təsirlənməklə meydana çıxmışdır. Abstrakt mənalı Göy Tanrı inamı dövlət törəsində, konkret Tanrı xan isə xalq törəsində təsirli olmuşdur (4, 82).

Şübhəsiz, burada idarəçilərin zaman-zaman qəbul edilmiş dinin kütlələrin ağılında, yaşamında daha da etkiləyici rolunu artırmaq üçün onu daha sirli-sehrli, fəvqə qüdrətli, idarəçilərin isə Tanrı tərəfindən seçilmiş olması ilə bağlı təsəvvürlər yaratmaq çabası çox güclü olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, bu kimi təsəvvürlərə tarixi faktlarda da rast gəlmək olur. Bu o deməkdir ki, türk ulusunun Tanrı obrazına ərqli, doğma münasibətinin kökü çox qədimlərdən gəlir.

***

Tanrıçılıq baxışları əcdad yaddaşında ardıcıl olaraq yenilənir, onu yaradıcı əhval üstə düşünməyə kökləyir. Türk insanı qədimdən bəri yol gələn doğma təsəvvürlərlə nəfəs alır, var olur. Ş.Albaliyev tanrıçılıqla bağlı düşüncələrini belə ifadə edir: "...Yerin Günəş ətrafındakı ziyarətinin rəmzi olaraq türklər Günəşə səcdə edib inam gətirmiş, Günəşi Allah sanıb, ona əski türkcə Tanrı (danrı), tankrı – Allah adı vermişlər. Elə o vaxtlardan da Günəş

türk xalqlarının tanrısı olmuş, Günəşə ilahi don geyindirib atəşpərəst olmuşuq. “Günəş haqqı” və s. andlarda, Odlar yurdu (Azərbaycan), Günəşli diyar (Azərbaycan, Qazaxıstan mənalarında) – toponimiyada bunun əksi özünü daşlaşmış halda saxlamışdır” (2). Ş.Albalyev “Tanrı” sözünün etimologiyasında da bunu gördüyünü bildirir: “Tanrı – tan, dan (İşıq), rı-ər, kişi, yəni işıq əri, işıq kişisi (ər işıq-Günəş). Axı Günəş – işıqlar şahıdır, işıqlar kişisidir (əridir). “Tan”ın (“dan”ın) işıq mənası – dan üzü, dan yeri – yəni işıq yeri – Günəş çıxan Yer kimi anlaşılırsa, bu, “dan”ın Günəş, işıq mənasını göstərir. Dan üzü – dan izi, Günəş izi, Gün çıxan yerdir” (2).

M.Uraz qeyd edir, şamanlara görə ruhlar iki yerə ayrılır: bunlardan biri insanlar, heyvanlar, bitkilərlə birlikdə yaşayan ruhlar, digəri isə onlardan ayrı, başqa bir canlı və bitki ilə birlikdə yaşamayan ruhlardır. Xeyirxah tanrıların itaətində olan ruhlar insanlara yaxşılıq edən ruhlar, pislik edən tanrıların ixtiyarında olanlar isə pis ruhlardır. Hər bir insanın öz ruhu da var. Buna görə də şamanlar insanları bədən və ruh olmaqla iki varlıq halında qəbul edirlər (10, 79).

Cəlal Bəydili yazır, Göy Tanrı dini-mifoloji sistemi monoteizmə çox yaxındır. Ancaq monoteizm səmavi kitabları, peyğəmbəri, ayin və mərasimləri olan dini bir sistem kimi tanrıçılıqdan fərqlənir. Türk etnoqonik miflərinin aparıcı obrazı Oğuz xanın İslamı qəbul elədiyi şəkildə göstərilən təkallahlığın özü də gerçək İslam deyildir və burada monoteist sistem kimi nəzərdə tutulan əslində türk tanrıçılığıdır” (5,104).

M.Məmmədovun fikrincə, Göy Tanrı dini-mifoloji sistemi türk mifologiyasının ən çox araşdırılan problemlərindəndir. Tanrı türk din düşüncəsi tarixi boyunca bilinən və prototiplərinin etnik-mədəni tarixinin ən alt qatında belə var olan əski anlayışdır: “ “Göy-Tanrı” adındakı “göy” tərkibi heç də sadəcə göyün rəngini deyil, onun müqəddəsliyini, ucalığını anladan Səma rənginə bürünməyi, ənginliyi, sonsuzluğu və dərinliyi, Tanrının göylərlə bağlılığını, ululuğu, ucalığı və əzəməti bildirmişdir. “Göy Tanrı” - Uca Tanrı, Ulu Tanrı deməkdir. Ulu Ağ Ana adındakı “Ağ” tərkibi rəngi yox, məhz ulu varlığın müqəddəsliyini, ucalığını ifadə etdiyi kimi “Göy Tanrı” (Kök Tenqri) məfhumundakı “göy” də eyni mənanı daşımışdır (15, 401).

M.Məmmədov qədim türk dastanları, Orxon-Yenisey abidələrində yaradıcı Tanrı insan ömrünün müddətini müəyyənləşdirən, xaqanlara müdriklik və hakimiyyət verən, onlara zəfər qazandıran, xaqanlara qarşı günah işlədənləri cəzalandıran, hətta xaqanlara əmr edərək dövlət və hərbi işləri həll edən ulu varlıq kimi canlandığını bildirir. O, qədim türk yazılı abidələrində Tanrı bir sıra funksiyaları yerinə yetirdiyini aşağıdakı kimi sistemləşdirir: a) Xaqana hakimiyyət bəxş etmə funksiyası; b) Hamilik funksiyası; c) İnsan taleyini,

bəxtini müəyyənləşdirmə funksiyası; d) Cəzalandırıcı funksiyası (18, 401). Buradan belə qənaət yaranır ki, Tanrıçılıqda insanla Tanrı arasında hansısa vasitəçi, bir sözlə, peyğəmbərlik və ya ruhani institutu yoxdur. Türklərdə göyün ruhu sayılan, göyü və yeri yaradan ulu bir qüvvət bilinən Göy Tanrının adına böyük və ya kiçik olsun, heç vaxt tapınaq ucaldılmamışdır. Çünki bütün bu yerlərin, göylərin əslində insanların könlündə qərar tutan Tanrının buyruğu altı olduquna inanılmışdır (16, 23).

F.Qasımovanın fikrincə, müxtəlif əşya və hadisələrin yaradıcıları, ayrı-ayrı mərasimlərin və ruhların hamisi sayılan mədəni qəhrəmanların, demiurqların xüsusiyyətləri də çox vaxt tanrıların simasında öz əksini tapırdı. İdarə etdikləri sahələrin miqdarından və mühümlüyündən asılı olaraq tanrılar da öz funksiyalarına görə böyük (məsələn, Göy tanrısı, Günəş tanrısı, yerüstü və yeraltı dünyaların tanrıları və s.) və ya kiçik (məsələn, Yol tanrısı, Meşə tanrısı və s.) tanrılara bölünürdülər. Deməli, tanrılar haqqındakı təsəvvürlər bilavasitə insanların dünya, kainat barədəki təsəvvürləri ilə bağlı idi. Qədim türklərin ən böyük tanrıları kimi tanınmış Tənqri, Yer-su, Ülgen və Yerlik (Erlük) də ilk növbədə kainatın mənzərəsi barədə təsəvvürlərlə bağlı ortaya çıxmış, sonralar isə ayrı-ayrı dövrlərdə müəyyən transformasiyalara uğramışlar. Öz mənşəyini müxtəlif təbiət kultlarından götürmüş, ən mühüm təbiət cisimləri olan Ay, Günəş, Yer, göy, işıq, su kimi obyektlərlə bağlı olan bu tanrı adları öz mənşəyini təbiət kultlarından götürüb, əcdad (totemizm), ruh (animizm) mərhələlərindən keçərək, tanrı səviyyəsinə qədər yüksəlmişlər (8, 78-79).

Nəticə. Göründüyü kimi, qənaətlər çoxdur. Araşdırmada qənaətlərin hamısını vermək mümkünsüzdür. Tanrılaşma Türkü Təbiətlə doğmalaşdırır. Təbiətlə doğmalaşma Türk üçün sadəcə, yaşam tərzidir, onun əzəli mənəviyyatından gəlir. Türkün mənəviyyatında Tanrıçılıq özünü ilahiləmiş duyğularının məcmuyu, yetkin obrazı kimi göstərir. Deməli, Türk Tanrıçılığı Türk xarakterinin ifadəsi, Türk də ifadəçisi kimi var olur. Türk dünyaya öz inamı ilə, idrakı ilə, mənəviyyatı ilə, iradəsi ilə yanaşır. Türkün xarakteri insançılığın ifadəsi ilə bağlıdır, burada antiinsani hallara yer yoxdur. Deməli, onun Tanrısı da özünə oxşamalıydı. Əslində Tanrıya tapınmaq – ilk növbədə Tanrını ağılda, duyğuda yaratmaqdan başlayır. Habelə Tanrı obrazı tarix boyunca insanların ruhunun ifadəsi olaraq özünü göstərmişdir. Araşdırmada problem mövzu ilə bağlı təhlil olunan Azərbaycan, türk, rus, Avropa alimlərinin fikirlərində ümumi qənaətlər sarıdan oxşarlıq olsa da, mübahisəli məqamlara da rast gəlinir. Hər halda bu yöndə qarşıda daha sistemli araşdırmalara gərək var. Fikrimizcə, qarşıdakı araşdırmalarda fəlsəfə ilə elmiliyin birliyi daha yaradıcı, yaşarı qənaətlərə gəlməyə imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Acalov A. Mifologiya / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I cild. Bakı: Elm, 2004.
2. Albaliyev Ş. Atəşpərəstliyimizin kökləri. “Suqovuşan” qəzeti. 11 oktyabr 1996-cı il, №40 (6730).
3. A. Ata. İcdən yaranma. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2014, 128 səh.
4. Bayat F. Türk dini-mifoloji sistemində Tanrı (Semantik funksiyası və etimologiyası). “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2005, səh. 76-113.
5. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003.
6. Qaliboğlu E. Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 180 səh.
7. Qarayev S.P. Azərbaycan folklorunda mifoloji xaos / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2015, 192 s.
8. Qasımova F. Türk mifologiyasında mədəni qəhrəman problemi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012. 164 səh.
9. Qafarov R.O. “Azərbaycan-türk mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası)”. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2010, 60 səh.
10. Uraz M. Türk mitolojisi. İstanbul: Hüsniyyə, 1967, 244 s.
11. Kaşgarlı M. (1998). Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi / Çeviren Besim Atalay. Cilt I, 1998, 150. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
12. Kaşgarlı M. Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi / Çeviren Besim Atalay. 1988, səh. 288. Cilt II, 472 seh. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
13. Kaşgarlı M. Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi / Çeviren Besim Atalay. Cilt III, səh. 377-378. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
14. Kafesoğlu, İ. Türk milli kulturu. İstanbul: Ötüken. 1998, səh. 310-466.
15. Məmmədov M. Türk mifoloji düşüncəsində tanrı, funksiyaları və rəmzləri. Revifta Universidad u sociedad (12 (5) September 2020, səh. 399-403.
16. Məmmədov M. Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” abidəsində Tanrı, Törə və Kut // Qut əlaqəsi. Bakı Universitetinin Xəbərlər Humanitar Elmlər seriyası. N-2, 2021, səh. 23-34.
17. Radloff W. Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyyatından Denemeler. Ankara: Ekvay Yayınlar, 1999, 458 səh.
18. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 596 səh.
19. Tanrı. Vikipediya (wikipedia.org)
20. Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах) / Гл. ред. С.А. Токарев. М.: Советская энциклопедия, 1982, Т. 2, К – Я, 720 с.

